

ritae multitudinis clamore signatur... neque privilegio successionis et generis regalibus thronis insidet), autoarea, Lelia Ruggini, face observația întemeiată că Ambrosiu nu s-ar fi avîntat într-o asemenea tiradă anti-aulică, dacă n-ar fi avut sub ochi o situație politică precisă, ale cărei roade fuseseră în măsură să le experimenteze. O astfel de situație se întîmplă în anii 386—387, cînd, susținut de mulțimea credincioșilor, episcopul a avut de purtat o luptă aspră cu sfetnicii împăratului-adolescent Valentinian II, în legătură cu porunca de a renunța la o biserică în favoarea cultului arian. Nemulțumirea vlădicii își face loc în considerațiile la care m-am referit, a căror culminare e elogiul abia deghizat al principiului *aducerii la putere a celui mai bun*, așa cum fusese practicat sub Antonini. Reflexii asemănătoare, formulate în termeni aproape identici (*Dii avertant principes pueros et patres patriae dici impuberes... quos ad consulatus dandos dulcia et circuli et quaecumque uoluptas puerilis inuitet*), se citesc în *Vita Aureliani*, XLIII, 1—5, și paralelismul acesta izbitor îndreptățește concluzia că ultimul text trebuie să fi fost și el conceput și scris în aceeași atmosferă de sfîrșit de veac, cînd pătura conducătoare italică — crescută în aceleași tradiții și adăpată la izvoarele aceleiași culturi — apăra idealuri politice împărțite deopotrivă de creștini și păgîni, chiar dacă expunerile programatice ale unora și ale celorlalți se deosebesc prin formulare. Potrivirea pe care am semnalat-o nu-i deci întîmplătoare și, cum e ușor de înțeles, constituie un reper cronologic pe care autoarea nu șovăie să-l pună în lumină, fixînd redactarea *Istoriei Auguste* «...cel mai curînd după 394» (p. 77).

Cu deosebiri ce țin de natura argumentelor folosite și de puterea de persuasiune a autorilor, s-a văzut că patru din comunicările al căror conținut l-am analizat converg în năzuința de a atribui *Istoriei Auguste* o dată tot mai tîrzie. Dacă în perioada dintre cele două războaie, sub influența lucrărilor lui Baynes și Hohl, o opinie împărțită de cei mai mulți așeza compunerea mult-discutatei colecții de biografii imperiale în vremea lui Iulian Apostatul, astăzi învățații cu mai multă autoritate preferă epoca teodosiană, dacă nu de-a dreptul prima jumătate a sec. al V-lea. Ulterioare precizări cronologice se vor aduce probabil în contribuții viitoare. În stadiul actual al cercetărilor, sigur apare numai supremul *terminus ante quem* oferit de *Istoriile* lui Q. Aurelius Memmius Symmachus, consul în 485, despre care Iordanes ne asigură că foloseau *Historia Augusta*, indiferent de data precisă cînd aceasta va fi fost scrisă.

D. M. Pippidi

RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *Opera minora*, 2 vol., Varșovia, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969, vol. I: 640 p.; vol. II: 844 p.

Reeditarea de către Editura polonă de științe a celor două volume din *Opera minora* ale lui Raphael Taubenschlag (1881—1958) constituie un omagiu postum adus memoriei eminentului istoric al vechiului drept, papirolog și romanist polon¹. Cele două tomuri cuprind materiale mai mărunte apărute în reviste, volume omagiale, rapoarte la congrese și diferite publicații ocazionale, rod al unei activități de jumătate de secol și care vin să împlinească în mod fericit monumentală sa lucrare consacrată dreptului greco-roman din Egipt².

¹ În legătură cu personalitatea și opera lui R. Taubenschlag, vezi și necrologurile lui J. Herrman, în ZSS, RA, LXXVI, 1959, p. 682—684 și W. Osuchowski, în J. Jur. Pap., XIII, 1961, p. 7—15. Cf. și *Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae*, în Eos, LXVIII, 1958, fasc. 1—3.

² *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri (332 B.C. — 640 A.D.)*, ed. nouă, Varșovia, P.W.N., 1955. Vezi și *Rzymskie prawo prywatne* și *Rzymskie prawo prywatne na praw antycznych*, Varșovia, 1955.

Studiile, în număr de 66, sînt grupate pe materii, vol. I cuprinzînd aspecte din istoria dreptului privat și provincial roman, dreptul național și dreptul polisurilor grecești, iar vol. II izvoare, generalități, drept comercial, probleme de drept civil (persoane, bunuri, obligații), drept procesual și penal.

Dezvoltarea dreptului privat roman în epoca lui Dioclețian este ilustrată printr-un amplu studiu, apărut după primul război mondial, rezultat al unei vaste munci de investigație, cu numeroase teze originale privind inovațiile în materie juridică aduse de acest împărat roman și formele de persistență ale dreptului național (comunități familiale, *patria potestas*, *ius poenitendi*)¹.

Dintre materialele privind istoria *dreptului provincial roman*, semnalăm pe acelea consacrate receptării dreptului privat roman în Egipt², dreptului provincial roman cuprins în cartea siro-romană³, precum și influenței dreptului provincial asupra dreptului civil⁴. Primul se distinge ca o vastă sinteză ce expune situația legală a cetățenilor romani din Egipt înainte de Constituția Antoniniană, pe baza constituțiilor imperiale, senatus-consultelor, edictului general provincial și edictelor speciale ale guvernatorilor de provincii, în opoziție cu statutul peregrinilor guvernați de sistemul mixt al dreptului imperial și local. Dreptul național este ilustrat prin studiile care privesc papirusurile juridice⁵, sursele juridice cuneiforme⁶ și pe cele siriene⁷, precum și statutul personal înainte și după Constituția Antoniniană⁸ sau dreptul local în opera lui Cervidius Scaevola⁹ și în constituțiile dinainte de Dioclețian¹⁰, studii în care se dezvoltă aceeași idee a persistenței, sub multiple aspecte, a normelor de drept local în timpul stăpînirii romane.

Dreptul polisurilor grecești este urmărit atît sub forma receptării și aplicării lui în Egiptul elenistic¹¹, cit și sub aspectul mai particular al ogîndirii dreptului atic privitor la sclavi, căsătorie, bunuri și litigii în comedia *Epitrepontes* a lui Menandru, descoperită în 1907 de Lefevre¹².

¹ *Das römische Privatrecht zur Zeit Diokletians*, în *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Cracovia, 1919–1920, p. 141–281.

² *Geschichte der Rezeption des römischen Privatrechts in Aegypten*, în *Studi in onore di P. Bonfante*, I, 1930, p. 367–440.

³ *Il diritto provinciale romano nel Libro Siro-Romano*, în *J. Jur. Pap.*, VI (1952), p. 103–119.

⁴ *Der Einfluss der Provinzialrechte auf das römische Privatrecht*, în *Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano*, I, Roma, 1933, p. 281–315.

⁵ *Introduction to the Law of the Papyri*, în *Archives d'Histoire du Droit Oriental*, I, 1952.

⁶ *Keilschriftrecht im Rechte des Papyri der römischen und byzantinischen Zeit. Bericht über den VIII. Internationalen Papyrologenkongress in Wien (29.VIII–3.IX.1955)*, în *Mitteilungen aus der Papyrussammlung der österreichischen Nationalbibliothek (Papyrus Erzherzog Rainer)*, V. Folge, p. 129–136.

⁷ *Syrische Rechtsbücher*, în *ZSS, RA*, XLV, 1925, p. 493–514.

⁸ *Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der C.A.*, în *ZSS, RA*, XLIX, 1929, p. 115–128.

⁹ *Le droit local dans les Digesta et Responsa de Cervidius Scaevola*, în *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Cracovia, 1919–1920, p. 45–55.

¹⁰ *Le droit local dans les constitutions prédioclétiennes*, în *Mélanges de droit romain dédiés à Georges Cornil*, II, Paris, 1926, p. 497–512.

¹¹ *Die Geschichte der Rezeption des griechischen Privatrechts in Aegypten*, în *Atti del IV Congresso Internazionale di Papirologia*, Florența, 1936, p. 259–281; *The ancient-Greek-city-Laws in Ptolemaic Egypt*, în *Actes du V-e Congrès de Papyrologie*, Oxford, 1937, p. 471–489.

¹² *Das attische Recht in der Komödie Menanders « Epitrepontes »*, în *ZSS, RA*, XLVI, 1926, p. 68–82.

În legătură cu *izvoarele*, sint tratate probleme privind papirusurile și pergamentele din provinciile răsăritene ale Imperiului Roman ¹, constituțiile imperiale (în sens general, *Orationes principis*, edicte, rescripte, decrete, mandate) ², privilegiile imperiale ³, dreptul cutumiar ⁴, legea și interpretarea ei în papirusuri ⁵, legislația lui Iustinian în lumina papirusurilor ⁶, precum și publicațiile adresate publicului prin afișaj de către strateg în Egiptul elenistic și roman (edicte, anunțuri, măsuri etc.) ⁷.

Dintre *problemele generale* ale dreptului elenistic și roman din Egipt sint prezentate: justiția privată (autoapărarea) ⁸, inviolabilitatea domiciliului ⁹, profesiunea legală ¹⁰, perioadele și termenele ¹¹, precum și instituția crainicului ¹², interpreții în papirusuri ¹³ și greselile săvârșite de unii funcționari publici în Egiptul roman în materie de înregistrări, colectări, litigii, rechiziții, înolări de efebi ¹⁴.

În legătură cu *dreptul comercial*, se urmărește aspectul lipsurilor în negoț în dreptul papirusurilor ¹⁵. Materia *persoanelor* este ilustrată de articole privind dreptul de cetățenie ¹⁶, *patria potestas* ¹⁷ și *materna potestas* ¹⁸, situația juridică a sclavilor ¹⁹, obligațiile față de bătrâni și tutela femeilor ²⁰, majoratul ²¹.

Materia *bunurilor* este cuprinsă în articolele privind imobilele și garanțiile care le afectează ²², perceperea ilegală a fructelor, suprafața pe teren propriu și pe teren străin ²³,

¹ *Papyri and parchments from the Eastern Provinces of the Roman Empire outside Egypt*, în J. Jur. Pap., vol. III (1949), p. 49–61.

² *The Imperial Constitutions in the Papyri*, în J. Jur. Pap., vol. VI (1952), p. 121–142.

³ *Die kaiserlichen Privilegien im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, LXX, 1950, p. 277–98.

⁴ *Customary Law and Custom in the Papyri*, în J. Jur. Pap., I, 1944, p. 41–54.

⁵ Νόμος in the Papyri, în J. Jur. Pap., II, 1948, p. 67–72; *Die Auslegung der Gesetze im Rechte der Papyri*, în J. Jur. Pap., IX–X (1956), p. 137–143.

⁶ *The Legislation of Justinian in the Light of the Papyri*, în Bizantion, XV (1940–1941), p. 280–295.

⁷ *Les publications officielles du strategé dans l'Egypte gréco-romaine*, în J. Jur. Pap., V, 1951.

⁸ *Selfhelp in Greco-Roman Egypt*, în Archives d'Histoire du Droit Oriental, IV (1949), p. 79–84.

⁹ *The Inviolability of Domicile in Greco-Roman Egypt*, în Archives d'Histoire du Droit Oriental, III, p. 293–297.

¹⁰ *The Legal Profession in Greco-Roman Egypt*, în Festschrift Fritz Schultz, II, Weimar, 1951, p. 188–192.

¹¹ *Periods and Terms in Greco-Roman Egypt*, în Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano e di Storia del Diritto, III, Verona, 1948, p. 353–366.

¹² *The Herald in the Law of the Papyri*, în Archives d'Histoire du Droit Oriental, VI (1949), p. 189–194.

¹³ *The Interprets in the Papyri*, în Charisteria Thaddeo Sinko, 1951, p. 361–363.

¹⁴ *Errors of Officials in Roman Egypt*, în JURA, VII, 1956, p. 1–5.

¹⁵ *Die Geschäftsmängel im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, LIV, 1934, p. 137–146.

¹⁶ *Citizens and Non-Citizens in the Papyri*, în Scritti in onore di Contardo Ferrini pubblicati in occasione della sua beatificazione, III, Milano, 1948, p. 166–173.

¹⁷ *Die patria potestas im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, XXXVII, 1916, p. 177–230.

¹⁸ *Die materna potestas im gräko-ägyptischen Recht*, în ZSS, RA, XLIX, 1929, p. 115–128.

¹⁹ *Das Sklavenrecht im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, L, 1930, p. 140–169.

²⁰ *La γρηγορία dans le droit des papyrus*, în RIDA, 3e série, III, 1956, p. 173–179.

²¹ Ἐννομοὶ ἡλικία del diritto dei papiri, în Aegyptus, XII, 1932, nr. 2, p. 141–144.

²² *Das Recht auf εἰσοδος und ἔξοδος in den Papyri*, în Archiv für Papyrusforschung, VIII, 1927, p. 25–33; *Der Schutz der Rechtsverhältnisse an Liegenschaften im gräko-ägyptischen Recht*, în ZSS, RA, LV, 1935, p. 278–288.

²³ *Miscellanea papirologica*. 1. Δίκη καρποῦ. 2. *La costruzione sul terreno proprio e sul terreno altrui*, în Aegyptus, XXXII, 1952, nr. 2, p. 451–456.

zidul de hotar¹, precum și unele probleme de drept funerar (*loca religiosa*, modurile de testare)².

Dintre *obligafii*, sint studiate dreptul contractual egiptean pe baza papirusurilor grecești³, contractele de arendă, subarendare, închiriere, subînchiriere, locațiunea pe termen lung, prestare de servicii⁴, novațiunea⁵, asocierea⁶, contractul personal⁷, obligația alimentară⁸, sechestrul⁹ și citeva acțiuni civile delictuale¹⁰.

Dreptul procesual e ilustrat de articolele privind rolul arbitrului în epoca ptolemaică¹¹, jurisdicția voluntară¹², substituția¹³, protecția legală provizorie¹⁴, moratoriul¹⁵ și litigiile persoanelor juridice¹⁶, asociațiile procesuale¹⁷, autoritatea lucrului judecat¹⁸ și, în sfârșit, celebrul proces al apostolului Pavel privit în lumina papirusurilor, cu care prilej autorul pune în discuție și autenticitatea textelor biblice referitoare la acest fapt¹⁹.

În materie de *drept penal* se tratează despre delator și răspunderea sa penală²⁰, precum și despre pedeapsa corporală în izvoarele papirologice²¹.

Pentru istoria vechiului nostru drept, studiile de mai sus oferă un valoros material comparativ în măsură să ajute la elucidarea unor probleme legate de raportul dintre cutuma locală

¹ *Rechtsverhältnisse an der Grenzmauer im Rechte der Papyri*, în *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli*, 1955, p. 683–684.

² *Miszellen aus dem römischen Grabrecht*, în ZSS, RA, XXXVIII, 1917, p. 244–262.

³ *Le droit contractuel égyptien d'après les papyrus grecs*, în *Archives d'Histoire du Droit Oriental*, I, 1937, p. 249–259.

⁴ *Prozesse aus Pacht, Miet, Dienst- und Werkverträgen in den griechischen Papyri*, în *Archiv für Papyrusforschung*, XII, 1937, p. 187–193; *Afterpacht und Aftermiete im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, LIII, 1933, p. 234–255; *Le bail à long terme dans le droit gréco-égyptien*, în *Recueil de la Société J. Bodin*, III, 1938, p. 59–65.

⁵ *Die Novation im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, LI, 1931, p. 84–91.

⁶ *The Law of Associations in Greco-Roman Egypt*, în *Mélanges F. de Visscher*, IV, 1950, p. 509–514; *Die societas negotiationis im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, III, 1932, p. 64–77.

⁷ *Die Lehrvertrag im Rechte der Papyri*, în *Aegyptus*, XIII, 1933, p. 238–240.

⁸ *Die Alimentationspflicht im Rechte der Papyri*, în *Studi in onore di S. Riccobono*, I, 1932, p. 507–518.

⁹ *Il sequestro nel diritto dei papiri*, în IVRA, II, 1951, p. 76–81.

¹⁰ *Die actio de pestu, de pauperie und de arboribus caesis im Rechte der Papyri*, în *Archiv Orientalni*, XX, 1952, p. 65–68.

¹¹ *Die ptolemäischen Schiedsrichter und ihre Bedeutung für die Rezeption des griechischen Rechts in Ägypten*, în *Archiv für Papyrusforschung*, IV, 1906, p. 1–46.

¹² *La giurisdizione volontaria del tribunale dei crematisti*, în *Studi in onore di A. Calderini e di R. Paribeni*, II, 1956, p. 317–320.

¹³ *Die Feststellungsklagen im Rechte der Papyri*, în JURA, IV, 1953, p. 157–162.

¹⁴ *The Provisional Legal Protection in the Papyri*, în J. Jur. Pap., V, 1951, p. 143–154; *Τετρατογραφία in Greco-Roman Egypt*, în J. Jur. Pap., IV, 1950, p. 77–82; *L'emprisonnement dans le droit gréco-égyptien*, în *Omăgiu Profesorului Stoicescu*, București, 1940, p. 362–368.

¹⁵ *Zum gerichtlichen Moratorium im römischen Provinzialrecht*, în ZSS, RA, LI, 1931, p. 403–404.

¹⁶ *Die Prozesse der juristischen Personen im Rechte der Papyri*, în *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, XVIII, 1952, p. 115–126.

¹⁷ *Die Streitgenossenschaft im Rechte der Papyri*, în J. Jur. Pap., VI, 1952, p. 143–151.

¹⁸ *L'autorité de la chose jugée dans le droit gréco-égyptien*, în *Archives d'histoire du Droit Oriental*, III, 1948, p. 294–306.

¹⁹ *Le procès de l'apôtre Paul à la lumière des papyri*, în *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, I-ère partie, Cracovia, 1919.

²⁰ *Il delatore e la sua responsabilità nel diritto dei papiri*, în *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz*, I, Napoli, 1952, p. 501–507.

²¹ *Die körperliche Züchtigung im Rechte der Papyri*, în *Études de Papyrologie*, VIII, 1957, p. 97–101.

și dreptul roman clasic ¹, sfera de aplicare a diferitelor legiuri imperiale, statutul peregrinilor ², al persoanelor juridice, epicleatul ³, gerusiile mixte ⁴ și «triburile» de cetățeni romani ⁵ din Pentapolis (Dobrogea), atribuțiile diferiților magistrați, particularitățile contractelor în materie de *locatio operarum* la minele din Transilvania, unde riscul la întreruperea lucrului în caz fortuit revenea celui angajat ⁶ și nu celui care angajează ⁷, dreptul de preferință în materie de vânzare a imobilelor rurale pe care îl aveau probabil membrii comunităților vicinale după largul sistem cunoscut în Orient, dar incompatibil cu dreptul roman ⁸, adoptarea fraternă, probabil cu drept de moștenire, instituție de asemenea răspândită în Orient și neadmisă de dreptul roman ⁹, în sfârșit probleme de receptare a dreptului romano-bizantin ¹⁰.

Prezentarea la un loc, într-o nouă ediție, a celor mai importante din cele peste două sute de studii rămase de la R. Taubenschlag constituie o lectură utilă pentru istoricii vechiului drept și un instrument de lucru indispensabil de cercetare în domeniul papirologiei juridice, în care opera regretatului savant polon formează o piatră de temelie.

L. P. Marcu

Mittelateinisches Wörterbuch bis zum Ausgehenden 13. Jahrhundert, in Gemeinschaft mit den Akademien der Wissenschaften zu Göttingen, Heidelberg, Leipzig, Mainz, Wien, und der Schweizerischen Geisteswissenschaftliche Gesellschaft, herausgegeben von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin, Akademie-Verlag, 1959–1962.

În ultimul timp se face tot mai mult simțită, în domeniul medievisticii, lipsa unui dicționar general de latină medievală, realizat pe baza criteriilor științifice moderne. Încă din primele decenii ale secolului al XX-lea, se punea problema realizării prin colaborare internațională a unui asemenea dicționar. Dat fiind însă numărul imens de texte care trebuie excerptate pentru întocmirea acestui instrument de lucru, specialiștii s-au văzut deocamdată în imposibi-

¹ I. Nădejde, *Trac să fie dreptul nostru consuetudinar?*, în Noua revistă română, II, 1900, nr. 16, p. 145–155 și nr. 17, p. 192–198.

² Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, vol. I, ESPLEJ, 1955, Sect. II.

³ Cf. Lysias, § 12, Περὶ τῆς Εὐάνδρου δοκιμασίας; Demost., § 75, Πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἀγνίου κλήρου; idem, II, § 22, Κατὰ Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν.

⁴ V. Pârvan, *Histria IV. Inscriptii găsite în 1914 și 1915*, București, 1916, p. 66.

⁵ *Greek inscript. Br. Mus.*, II, p. 36, nr. 177.

⁶ ... *Quod si fluor impedierit pro rata computare debebit* (CIL, III, p. 948, tab. X). Vezi și P. F. Girard, *Textes de droit romain*, ed. V, Paris, p. 765–766.

⁷ *Qui operas suas locauit totius temporis mercedem accipere debet si per eum non stetit, quo minus operas praestet* (Dig., 45, 3, 38 pr.).

⁸ Cf. de ex. codul akkadian al lui Bilalama, în Sumer, IV, 1908. Vezi și V. Al. Georgescu, *Dreptul de protimisii în Moldova și Țara Românească* (în curs de apariție).

⁹ Herodot, I, 74; III, 7–8, 11; IV, 9, 70; G. Mihailidis-Nuaroș, Περὶ τῆς ἀδελφοπονίας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ, în Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου, Tesalonic, 1952, p. 259–272. Vezi și Vl. Hanga, *Istoria statului și dreptului R.P.R.*, vol. I, ed. a III-a, București, 1957, p. 126; G. Cronț, *Înfrățirea în dreptul român* (în curs de apariție).

¹⁰ Cf. V. Al. Georgescu, *La réception du Droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines (Moldavie et Valachie)*, în *Mélanges H. Lévy-Bruhl*, Paris, 1958; idem, *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la coutume dans le développement du droit féodal roumain*, în *Mélanges Philippe Meylan. Recueil de travaux publiés par la Faculté de droit. Université de Lausanne*, vol. II, *Histoire du droit*, Lausanne, 1963, p. 61–87.